

Γεωγραφίες

Αρ. 32 (2018)

Γεωγραφίες, Τεύχος 32, 2018

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

-

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΣΩΡΙΝΟ ΣΤΟ ΜΟΝΙΜΟ

Ευφροσύνη Κουτσονικολή, Ειρηναίος - Στυλιανός Παλαπάνης¹

Αφορμή για την παρούσα εργασία αποτέλεσε η σύγχρονη παγκόσμια προσφυγική κρίση η οποία δημιούργησε εκτεταμένες ανάγκες στέγασης μεγάλων πληθυσμών. Ύστατη ανάπτυξη στο ζήτημα της προσωρινής στέγασης, έγινε ο προσφυγικός καταυλισμός, μία δομή που αριθμεί δεκαετίες εφαρμογής σε περιπτώσεις έκτακτης μετεγκατάστασης. Κάποιοι από τους καταυλισμούς, μετρούν σχεδόν 30 χρόνια ζωής, ενώ η μέση “διαμονή” σε αυτούς έχει ξεπεράσει πλέον τα 17 χρόνια.

Κατ’ επέκταση, προκύπτουν ερωτήματα για το πόσο προσωρινή είναι αυτού του είδους η στέγαση, για το αν μπορεί να οριστεί εξαρχής η διάρκεια ζωής της, για την επίδραση της προσφυγικής εγκατάστασης στους τόπους φιλοξενίας και εν τέλει για το πώς μπορεί ο σχεδιασμός να ανταποκριθεί σε αυτή υπό το πρίσμα της “μονιμότητας”.

Το προσφυγικό φαινόμενο αφορά τη βίαιη και αναγκαστική μετακίνηση πληθυσμών από τη χώρα καταγωγής και την ανικανότητα ή την απροθυμία τους να επιστρέψουν σε αυτή εξαιτίας φόβου δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, πολιτικών πεποιθήσεων ή συμμετοχής σε κάποια κοινωνική ομάδα, είτε λόγω απειλής για τη ζωή ή την ασφάλειά τους, εξαιτίας της εκτεταμένης βίας που διαταράσσει τη δημόσια τάξη. (UNHCR, 2000)

Τα ποσοστά των προσφύγων αυξήθηκαν ραγδαία μέσα στον 20ο αιώνα.

Η επίσημη έκθεση του 2015 καταγράφει σχεδόν 65,5 εκατομμύρια ανθρώπους που αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, δηλαδή 1 στους 436 ανθρώπους θεωρείται πρόσφυγας. (UNHCR, 2015)

Ο ενδεδειγμένος τρόπος διαχείρισης των εκτοπισμένων πληθυσμών, υποδεικνύει 3 βιώσιμες λύσεις: τον εθελοντικό επαναπατρισμό, την τοπική ένταξη ή την εγκατάσταση σε τρίτη χώρα. Υπάρχει ωστόσο, μια τέταρτη, “προσωρινή” λύση: ο προσφυγικός καταυλισμός, η οποία υλοποιείται όταν οι προηγούμενες δεν είναι διαθέσιμες. Σήμερα, οι καταυλισμοί παρέχουν στέγη στο μισό παγκόσμιο προσφυγικό πληθυσμό, γεγονός που τους καθιστά την πλέον εμβληματική έκφραση της προσφυγικής παρουσίας στο χώρο. (UNHCR, 2007)

Παρότι δεν διατίθεται επίσημος ορισμός του προσφυγικού καταυλισμού, ο όρος αφορά τις μεγάλες ομάδες καταφυγίων για πρόσφυγες, με προσωρινά μέσα στέγασης που παρέχονται από εξωτερική βοήθεια. Στα πλαίσια της μελέτης αυτής, ο “προσφυγικός καταυλισμός” αποτελεί την οργανωμένη ομάδα καταφυγίων στέγασης προσφύγων και την ανάπτυξη εγκαταστάσεων πέραν της κατοικίας, θίγοντας θέματα κλίμακας, διάρκειας και σχεδιασμού, όπως εφαρμόζονται και εξελίσσονται κατά το χρόνο ζωής αυτής της δομής.

Σε αντίθεση με τις περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης έπειτα από φυσική

1. Ερευνητική εργασία (Διάλεξη), Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, 2017. Επibλέπουσα Ντ. Βαίου
frosso.koutsonikoli@gmail.com
renosp44@gmail.com

Εικόνα 1: Η έκταση του φαινομένου

Από αριστερά: Πρόσφυγες Yazidi εγκαταλείπουν τη χώρα τους, Σκηνή στον προσφυγικό καταυλισμό στη Shousha της Τυνησίας, Προσφυγικός καταυλισμός στη Smara του Μαρόκο, Εναέρια άποψη του προσφυγικού καταυλισμού στο Zaatarī της Ιορδανίας, Αεροφωτογραφία του καταυλισμού Ifo στο Dadaab της Κένυας

Πηγές: RefAid Organisation (<http://www.refugeeaid.org>), Works that Work (https://worksthatwork.com/1/refugee_gardens), arc en rêve centre d'architecture (<http://www.constellations.arcenreve.com>), Daily Mail (<http://www.dailymail.co.uk/news/article-3429835/King-Abdullah-says-Jordan-boiling-point-number-Syrian-refugees.html>), Quartz News (<https://qz.com/560768/when-refugees-camps-last-three-generations-we-must-accept-theyre-not-going-anywhere/>), 2017

καταστροφή, όπου υπάρχουν σαφείς μέθοδοι στέγασης με αντίστοιχα χρονικά όρια, τα δεδομένα σε περίπτωση ανάγκης για τη στέγαση των προσφύγων είναι αόριστα. Ο καταυλισμός δεν έχει στόχο την ένταξη στην χώρα υποδοχής, αλλά την προσωρινή φιλοξενία έως ότου βρεθεί μία λύση, η οποία είναι συνήθως ο επαναπατρισμός. Στη φάση κατασκευής του αντιμετωπίζεται ως δομή προσωρινού χαρακτήρα αλλά καθώς, παράγοντες όπως η χώρα υποδοχής, οι οργανώσεις, οι τοπικές κοινωνίες αλλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες αντιδρούν διαφορετικά στις εκάστοτε περιπτώσεις, η *διάρκεια*, η *έκταση* και οι *προοπτικές εξέλιξης* του καταυλισμού, μεταλλάσσονται. (Εικόνα 1)

Στην προσπάθεια της οικουμενικής διαχείρισης της κατάστασης, η Ύπατη Αρμοστέα για τους Πρόσφυγες κατοχυρώνει ένα ενδεδειγμένο μοντέλο για την οργάνωση ενός καταυλισμού. Στόχοι είναι η γρήγορη κατασκευή, η προστασία της ζωής, οι σωστές συνθήκες υγιεινής, η αποφυγή συγκρούσεων και ο σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο πρόσφυγας δεν αντιμετωπίζεται ως αυτοτελής

οντότητα καθώς ελάχιστη μονάδα θεωρείται η σκηνή ή η οικογένεια. Ο σχεδιασμός στηρίζεται στο masterplan που ορίζει την χωρική τμηματοποίηση και επιμέρους διαίρεση σε υποπεριοχές στέγασης συνολικής χωρητικότητας 20.000 ανθρώπων, στις οποίες προστίθενται δομές συλλογικών παροχών. Προτείνεται μία μορφή οργάνωσης “εκ των κάτω” (bottom-up) με συμμετοχή των προσφύγων και συνεργασία με τους αρωγούς, σε όλες τις φάσεις οργάνωσης και λειτουργίας των δομών ενώ αποθαρρύνεται η δημιουργία ενός “ακαμπτου πλέγματος”, προκειμένου ο καταυλισμός να μπορεί να μεταβληθεί και να εξελιχθεί. (UNHCR, 2007)

Η πραγματική εμπειρία όμως διαφέρει από την τεχνοκρατική προσέγγιση των χειριδίων. Το ορθολογικό μοντέλο αστοχεί καθώς δεν λαμβάνει υπόψη τις, κλιματικές, πολιτικές και κοινωνικές παραμέτρους της κάθε περίπτωσης εφαρμογής. Ως αποτέλεσμα, η ειρηνική συμβίωση δεν επιτυγχάνεται, ο έλεγχος χάνεται και τα χωρικά και χρονικά θεωρητικά όρια δεν διατηρούνται.

Πλέον, ο μέσος όρος ζωής των προσφυγικών εγκαταστάσεων συνεχώς αυξάνεται πλησιάζοντας τα 20 χρόνια, με τον πληθυσμό τους να αυξάνεται αναλόγως. Υπολογίζεται ότι τα $\frac{2}{3}$ των προσφύγων παγκοσμίως βρίσκονται εκτοπισμένοι για περισσότερα από 5 χρόνια χωρίς προοπτική άμεσης επίλυσης, στις λεγόμενες Παρατεταμένες Προσφυγικές Καταστάσεις. (UNHCR, 2000)

Η μελέτη 4 αντιπροσωπευτικών περιπτώσεων είναι δηλωτική του εύρους αυτών των μεταβολών.

Στην Ελλάδα, η έκταση του προσφυγικού φαινομένου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μελέτης. Οι εισροές της τελευταίας εικοσαετίας αυξήθηκαν ραγδαία το διάστημα 2014-2016 με τους αρμόδιους φορείς να στρέφονται σε κάθε δυνατή μορφή στέγασης, από ιδιωτικές κατοικίες έως καταυλισμούς έκτακτης ανάγκης. Πλέον, λειτουργούν 49 επίσημα σημεία φιλοξενίας και αφορούν 47.157 ανθρώπους, ξεπερνώντας τις αρχικές πληθυσμιακές, χρονικές και χωρικές εκτιμήσεις.

Αναφορικά, στην περίπτωση του Ελαιώνα ο αρχικός οριοθετημένος

χώρος στελεχώθηκε με containers και υπερδιπλασιάστηκε μέσα σε 2 χρόνια ζωής ενώ στο Σχιστό, ένα πρώην στρατόπεδο μετατράπηκε σε δομή φιλοξενίας και ύστερα συμπληρώθηκε με σκηνές για να καλύψει την πληθυσμιακή αύξηση. Στον καταυλισμό του Σκαραμαγκά η εκτεταμένη διαμονή σε συνδυασμό με ελλιπή μέριμνα δημιούργησε πρόσθετα προβλήματα ρύπανσης στην περιοχή, κάτι που συνέβη και στην δομή της Φιλιπιάδας με σημαντική μόλυνση των υδάτων. (UNHCR, 2017)

Η πρώτη και μεγαλύτερη προσφυγική κρίση που αντιμετώπισε η Ελλάδα όμως, ήταν όταν περίπου 1,5 εκατομμύριο άνθρωποι κατέφθασαν από τα παράλια της Μικράς Ασίας, τον 20ο αιώνα, αποτελώντας την μεγαλύτερη προσφυγική ροή που έχει καταγραφεί παγκοσμίως έως τότε.

Το ελληνικό κράτος ήταν απροετοίμαστο για μία τέτοια κρίση και οι πρόσφυγες στεγάστηκαν σε σκηνές, υπαίθριους χώρους και δημόσια κτίρια. Στη συνέχεια έγιναν τα απαραίτητα βήματα όπως η δημιουργία νέων οικισμών με πρόχειρα καταλύματα, σε απομακρυσμένα σημεία εκτός πόλης αλλά και η προώθηση της αυτοστέγασης και της αγροτικής εγκατάστασης. Έτσι παρουσιάστηκε η αντίθεση της αγοράς ακινήτων από τους έχοντες και της κατάληψης χώρου με παραπήγματα από τους μη έχοντες, οι οποίοι δημιούργησαν “θύλακες φτώχειας” καλύπτοντας αστικά κενά. Ύστερα, όταν η εγκατάσταση θεωρήθηκε πλέον μόνιμη αλλά υπήρχε κτιριακό έλλειμμα, νομοθετήθηκε η δόμηση καθ’ ύψος που επέφερε τις πρώτες πολυκατοικίες μαζί με ένα πλήθος νομοθετημάτων και έργων κοινής ωφελείας για την πρωτεύουσα η οποία επεκτείνονταν συνεχώς. (Λεοντίδου, 1989)

Στην Κέννα, στην άνδρη και ερημική περιοχή Dadaab, βρήκαν καταφύγιο Σομαλοί πρόσφυγες εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου που κηρύχθηκε

στη χώρα τους, το 1991. Η διαρκής εισροή ανθρώπων συνεχώς αυξανόταν τόσο από προσφυγικό πληθυσμό όσο και από κατοίκους κοντινών περιοχών οι οποίοι πλῆττονταν από την ανέχεια. Ως αποτέλεσμα ο αρχικός καταυλισμός επεκτάθηκε, απέκτησε δίκτυα παροχών και σχολεία αλλά αδυνατούσε να καλύψει τις πληθυσμιακές ανάγκες. Για την αποσυμφόρησή του αλλά και για καλύτερο έλεγχο και λειτουργία των δομών δημιουργήθηκαν σε διάστημα ενός έτους άλλες 2 δομές σε κοντινές περιοχές, στις οποίες προστέθηκαν ακόμα 2 καταυλισμοί έως το 2011.

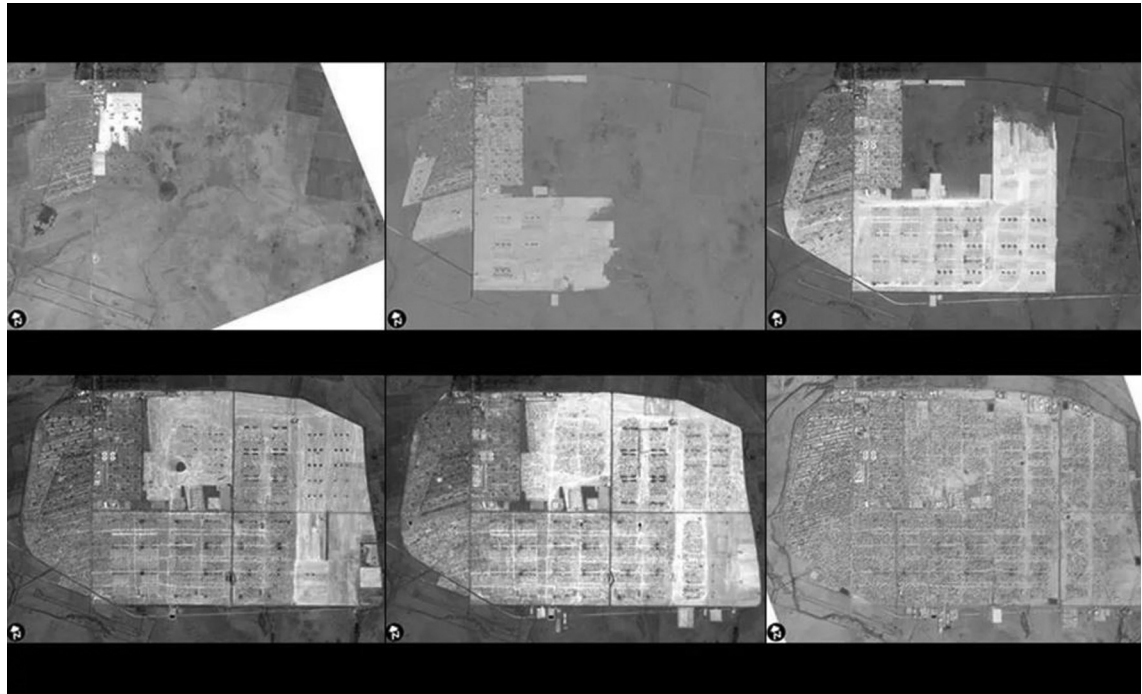
Πλέον, συμπληρώνοντας 26 χρόνια ζωής, οι 5 αυτές περιοχές καλύπτουν συνολική έκταση 44,2 τ χλμ, με αντίστοιχο πληθυσμό 439.000 ανθρώπων αποτελώντας τον μεγαλύτερο προσφυγικό καταυλισμό παγκοσμίως. Ο ρόλος της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. υπήρξε μείζονος σημασίας τόσο για την επιβίωση όσο και για την διαμόρφωση κοινωνικής και περιβαλλοντικής συνείδησης, την χειραφέτηση και την ισότητα των κατοίκων των καταυλισμών, κάτι που δεν ήταν αυτονόητο στους τόπους καταγωγής τους. Παρά το γεγονός αυτό όμως, τα κρούσματα βίας δεν εκλείπουν με αποτέλεσμα η Κενυατική κυβέρνηση να ανακοινώνει ανά τακτά χρονικά διαστήματα, την εκκένωση των δομών. (Redden, 2012)

Στη Γαλλία, η λεγόμενη “Ζούγκλα του Calais” αποτέλεσε έναν μεγάλο προσφυγικό καταυλισμό στην πόλη Calais, όπου πρόσφυγες και μετανάστες έβρισκαν καταφύγιο στην προσπάθειά τους να διασχίσουν τη Μάγχι και να περάσουν στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Ο πρώτος καταυλισμός δημιουργήθηκε στην περιοχή Sangatte, δυτικά του Calais, το 1999. Ο μικρός αρχικός πληθυσμός, συνεχώς αυξανόταν, επιβίωνε κάτω από άσχημες συνθήκες και συχνά ερχόταν σε σύγκρουση με

τις αστυνομικές αρχές, γεγονός που οδήγησε στην κρατική επέμβαση και την εκκένωσή του το 2002. Συνέπεια της δράσης αυτής ήταν η μετεγκατάσταση των προσφύγων στο Calais, όπου σχημάτισαν διάσπαρτους καταυλισμούς, τις λεγόμενες “ζούγκλες”, με τις εντάσεις να οξύνονται. Προς αναζήτηση λύσης, διαμορφώθηκε η “συγκεντρωτική Ζούγκλα”, λίγα χιλιόμετρα έξω από το κέντρο της πόλης. Ο πληθυσμός αριθμούσε λίγες χιλιάδες, είχε ευτελείς αλλά απαραίτητες παροχές και μία πρώτη μορφής οργάνωσης. Έτσι, κατάφερε να επιβιώσει για 17 χρόνια και να εξελιχθεί σε μία μικρή πόλη παρά τις διαμάχες και την αντίθετη γνώμη της τοπικής κοινωνίας. Εν τέλει, το 2016 πραγματοποιήθηκε η πλήρης ισοπέδωση του καταυλισμού. Ο πληθυσμός μεταφέρθηκε σε άλλους χώρους όμως μεγάλο τμήμα του επέστρεψε δημιουργώντας νέους θύλακες ενώ οι αρχές απαγόρευσαν την δημιουργία οποιασδήποτε δομής. (Schmitt, 2016)

Στο Zaatarī της Ιορδανίας βρίσκεται ο μεγαλύτερος καταυλισμός Σύριων προσφύγων. Ο χώρος διαμορφώθηκε το 2012 με στόχο την επίσημη φιλοξενία 60.000 ανθρώπων, όμως σε 1 μόλις χρόνο είχε ξεπεράσει τους 156.000, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ακόμα χώρου στην κοντινή περιοχή Azraq. Έτσι ο πληθυσμός στο Zaatarī πλησίασε τις 80.000, όμως η επιμέρους αυτή μείωση δεν κατάφερε να περιορίσει την γενική πληθυσμιακή αύξηση και τις ανάγκες που αυτή επέφερε. Σε διάστημα 4 χρόνων η αρχική έκταση του Zaatarī είχε υπερδεκαπλασιαστεί και αποκτήσει νέες και αναβαθμισμένες δομές με μια ισχυρότερη διοικητική οργάνωση. (Εικόνα 2) Παράλληλα, καθώς η προοπτική επαναπατριsmού δεν ήταν άμεση, η ζωή στο Zaatarī άρχισε να εμφανίζει στοιχεία λειτουργίας πόλης, με μονάδες εκπαίδευσης και περιθάλψης αλλά και

Εικόνα 2: Φάσεις εξέλιξης του καταυλισμού στο Zaatari, το διάστημα 2012 – 2015.

Πηγή: *The Telegraph* (<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/jordan/11782854/Inside-the-largest-Syrian-refugee-camp-Zaatari-camp-three-years-on.html?frame=3397373>), 2017

έντονη εμπορική δραστηριότητα εντός και εκτός του καταυλισμού.

Υπό τις τρέχουσες πολιτικές συνθήκες, και με πρόβλεψη εξέλιξης του οικισμού, η Ύπατη Αρμοστεία εξέδωσε το πρόγραμμα ανάπτυξης του Zaatari με σκοπό την αναγνώριση του καταυλισμού ως μία επίσημη πόλη της Ιορδανίας. (UNHCR, 2015)

Κοινός παρονομαστής των παραπάνω παραδειγμάτων είναι η “προσωρινότητα” με την οποία δημιουργείται η εκάστοτε εγκατάσταση και ο “μονιμότερος χαρακτήρας” που αποκτά. Η προσφυγική παρουσία μετατρέπεται σε μια σημαντική δυναμική που καταφέρνει να ξεπεράσει χωρικά σύνορα και κοινωνικά όρια πυροδοτώντας ένα μεγάλο εύρος επιδράσεων εντός και εκτός του καταυλισμού.

Εντός των δομών, οι άνθρωποι συγχρωτίζονται σε περιορισμένη έκταση και διαμορφώνουν μια “βραχυπρόθεσμη” καθημερινότητα σε μια “ενδιάμεση” κατάσταση παρατεταμένης αβεβαιότητας. Αυτή η συνθήκη

καθιστά τον καταυλισμό μια “ετεροτοπία”, σύμφωνα με την θεωρία του Foucault, δηλαδή ένα χώρο που υπάρχει παράλληλα με τους πραγματικούς χώρους, αλλά διαφοροποιείται έχοντας μία συγκεκριμένη λειτουργία. Σε αυτή την ετεροτοπία οι κανόνες ανατρέπονται, ο χρόνος είναι σχετικός και περικλείεται το “διαφορετικό”, εγκλωβισμένο σε μία κατάσταση “συνεχούς παρόντος”, προκειμένου να μην επηρεάσει την κανονικότητα. (Σταυρίδης, 1998)

Σε μία άλλη προσέγγιση από τους Slaughter και Crisp, ο καταυλισμός αποτελεί ένα “κράτος εν κράτει”, που διαθέτει δικό του έδαφος, πολίτες, παροχές, ακόμα και ιδεολογίες. Αυτός ο τόπος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως “μη-τόπος” ή χώρος “εκτός τόπου”, ασύνδετος και εκτοπισμένος, με κατοίκους χωρίς ταυτότητα, σχέσεις ή μνήμες. (Puggioni, 2016) Υπό αυτή την οπτική, ο καταυλισμός αποτελεί μια δυνητική έκφραση της “κατάστασης της εξαίρεσης” του Agamben,

στην οποία το κράτος αδυνατεί να επιβάλλει την τάξη, και στο όνομα του δημόσιου συμφέροντος η διοίκηση υπερβαίνει το κράτος δικαίου και τα δικαιώματα του ατόμου. (Agamben, 2007)

Ο καταυλισμός προκύπτει ως αποτέλεσμα αποκλεισμού των προσφύγων σε 3 επίπεδα:

1- το βίαιο αποκλεισμό από τη χώρα προέλευσης

2- την ελεγχόμενη κίνηση σε χώρο κλειστών συνόρων, την αφαίρεση του δικαιώματος επιλογής του τόπου προορισμού και την άρνηση παραχώρησης ασύλου, και

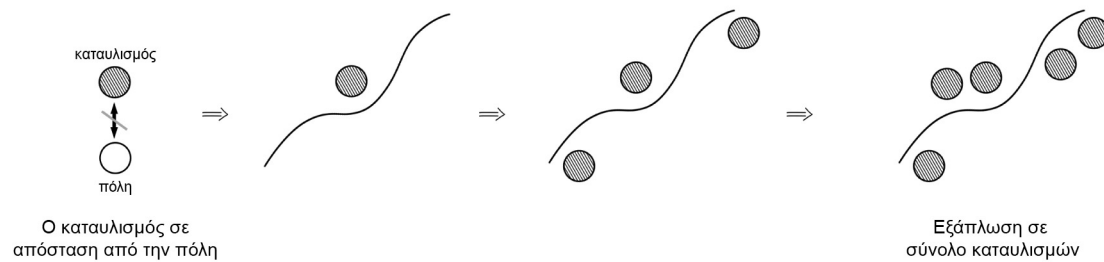
3- τον περιορισμό στους καταυλισμούς και την παρεμπόδιση της πρόσβασης στην αστική ζωή, κάτι που εκφράζεται χωρικά με τη διαμόρφωση των καταυλισμών συνήθως σε απομακρυσμένα από τον πολεοδομικό ιστό σημεία

Κατά τον Murphy, βασικό χαρακτηριστικό των καταυλισμών είναι ο διαχωρισμός από τον ντόπιο πληθυ-

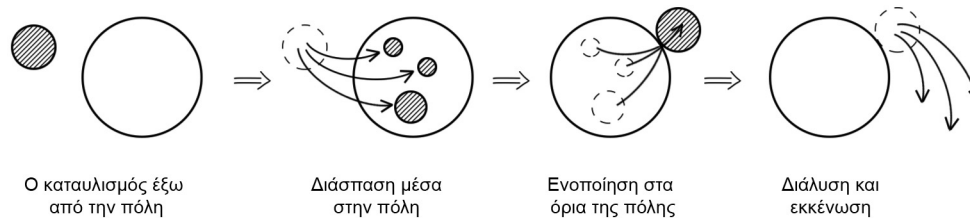
Αθήνα, Ελλάδα 1922

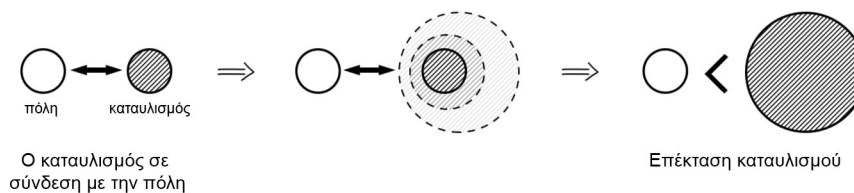
Dadaab, Κένυα

Calais, Γαλλία

Zaatari, Ιορδανία

Εικόνα 3: Διαγραμματική εξέλιξη της σχέσης καταυλισμού - αστικού ιστού, των περιπτώσεων μελέτης. Ίδια επεξεργασία.

σμό, ο χωρικός περιορισμός και η έλλειψη ιδιωτικότητας, γεγονός που προκαλεί μια κατάσταση παθητικού ελέγχου και εξάρτησης από τρίτους. (Stein, 1986) Σύμφωνα με τον Agier, αυτός ο τρόπος οργάνωσης και διοίκησης του καταυλισμού καθιστά τα

όρια μεταξύ προστασίας και καταστολής ρευστά, με τους πρόσφυγες να μετατρέπονται από πρωτογενείς δικαιούχους σε φυλακισμένους, αποτελώντας έναν ανιθαγενή πληθυσμό, εγκλωβισμένο σε κοινωνικοπολιτική ανυπαρξία. Ο χώρος του καταυλι-

σμού, επιβάλλει την λογική του ολοκληρωτισμού, μαζοποιεί την ατομική βούληση και αγνοεί τις ελευθερίες, αποκτώντας μια μορφή κυριαρχίας. (Agier, 2011)

Ο Cuny θεωρεί πως, καθώς η διάρκεια ζωής των καταυλισμών αυξάνε-

ται, διακρίνονται 3 φάσεις εξέλιξης: Αρχικά, οι πρόσφυγες εγκαθίστανται στο χώρο με βάση τις οδηγίες των ανθρωπιστικών οργανώσεων και περιορίζονται στις παροχές με τις οποίες αυτές τους εφοδιάζουν, συμμετέχοντας ελάχιστα στις διαδικασίες. Ύστερα, ο πληθυσμός αναπροσαρμόζει τον χώρο, αναπτύσσοντας κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα. Τέλος, οι εγκαταστάσεις μονιμοποιούνται. (Cunyu, 1977) Οι πρόσφυγες αλλάζουν το χώρο στον οποίο κατοικούν σύμφωνα με τις ανάγκες τους, ο καταυλισμός μεταβαίνει σε κατάσταση “μη-προσωρινότητας” και μετατρέπεται σε πόλη “μακράς διάρκειας οργάνωσης του χώρου, κοινωνικής ζωής και συστήματος εξουσίας που δεν υπάρχει πουθενά αλλού”.

Κατά τον Agier, οι καταυλισμοί αποτελούν ιδιαίτερες “αστικές εθνογραφικές περιπτώσεις”. Ένα είδος πόλης, αφενός λόγω της έκτασής του, αφετέρου γιατί η ζωή σε αυτόν παρουσιάζει στοιχεία της αστικής ζωής, καθώς οι χρήστες του χώρου επηρεάζουν τη δομή και τη μορφή του, αναπτύσσουν κάποια κοινωνική διαστρωμάτωση και παρά τις διαφορές τους, διαπραγματεύονται μια συλλογική “ταυτότητα”. Είναι μια “νέα χωροκοινωνική μορφή στην οποία αναδύονται κοινωνικές και πολιτισμικές πολυπλοκότητες και κρυσταλλώνονται ταυτότητες”. (Agier, 2011)

Η παροδικότητα, η συνεχής μετακίνηση, η επιτέλεση ενός συγκεκριμένου στόχου και κατόπιν η απομάκρυνση, θυμίζουν εικόνες του Instant city και του Walking city των Archigram. Θεωρώντας τον προσφυγικό καταυλισμό μια “πόλη” με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, μπορεί συνεπώς να χαρακτηριστεί ως μια “pop-up city” κατά αναλογία ενός “pop-up store”, δηλαδή μια αστική δομή με “ημερομηνία λήξης”. Κάθε προσφυγικός καταυλισμός αποτελεί μία μεταβαλλόμενη συνθήκη, από τη στιγμή

δημιουργίας του μέχρι την εξαφάνισή του, αν και όταν πραγματοποιηθεί αυτή. Με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, τις συμπεριφορές των κατοίκων του και την δική του εξελικτική πορεία, συνθέτει έναν παράδοξο χώρο τοποθετημένο μεταξύ “τυπικού” και “άτυπου”, “κινητικότητας” και “ακινησίας”, “μονιμότητας” και “παροδικότητας”.

Ως απόρροια των παραπάνω παραδειγμάτων, η πόλη μπορεί να αποτελέσει ένα “ταμπλό” πάνω στο οποίο ο προσφυγικός οικισμός “μετακινείται”, επιβιώνοντας “παρασιτικά”. Τοποθετείται σε “νεκρό έδαφος”, λαμβάνει συνεχείς επεκτάσεις, απορροφάται από τον αστικό ιστό ή μετατρέπεται ο ίδιος σε μόνιμη πόλη. (Εικόνα 3)

Σε όλες τις περιπτώσεις, η προσφυγική παρουσία επιβάλλει νέες συνθήκες, και μέσα στα ρευστά όρια που καθορίζουν τότε κάτι είναι πρόσκαιρο ή μακροπρόθεσμο, επιδρά θετικά ή αρνητικά στον τόπο φιλοξενίας, επηρεάζοντας το φυσικό περιβάλλον, την κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία του τόπου διαμονής.

Οι αρνητικές επιπτώσεις περιλαμβάνουν την ανοργάνωτη πολεοδομική ανάπτυξη, την χωρική και κοινωνική περιθωριοποίηση, το μακροχρόνιο περιβαλλοντικό αποτύπωμα από την λειτουργία των καταυλισμών, την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την έξαρση βίας, την ανάπτυξη παραοικονομικών δραστηριοτήτων, την χρηματική αποδυνάμωση της χώρας φιλοξενίας αλλά και τις πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ κρατών.

Αντίθετα, η κινητοποίηση φορέων, η κατασκευή υποδομών και δημοσίων έργων, ο πολιτισμικός πλουραλισμός, η διαμόρφωση κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, η αλληλεγγύη αλλά και η σύμπραξη χωρών και οργανισμών μπορούν να λειτουργήσουν θετικά τόσο για την περιοχή ή την χώρα υποδοχής, όσο και τους ίδιους τους πρόσφυγες.

Το προσφυγικό ζήτημα δεν αποτελεί ελεγχόμενο φαινόμενο. Διαμορφώνεται ένας νέος παγκόσμιος πληθυσμός, που εγκαθίσταται σε καταυλισμούς, κατασκευάζοντας τις “πόλεις του αύριο”. Η νέα αυτή πραγματικότητα προοιωνίζει καινούριες κοινωνικές και πολεοδομικές συνισταμένες, με φαινόμενα πρωτοφανούς χωρικής και χρονικής κλίμακας επιρροής.

Ο καταυλισμός, αποτελεί ένα ζωντανό οργανισμό που δέχεται και ασκεί πιέσεις, δημιουργώντας ένα ευρύ δίκτυο αλληλοσυσχετισμών ξεπερνώντας τα όρια που τίθενται, χωρικά και χρονικά. Πως μπορεί να διαχειριστεί το υπάρχον περιβάλλον τις νέες αυτές δυναμικές; Μία γενική ανάλυση περιπτώσεων, μπορεί να ορίσει τη βάση για μια ενδελεχή κατηγοριοποίηση των διάφορων φαινομένων και την ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας για την αντιμετώπιση εκτεταμένων προσφυγικών καταστάσεων. Όμως οι στρατηγικές που ορίζονται αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Ποιους τρόπους θα βρει ο σχεδιασμός ώστε να μετατρέψει την “αμηχανία του έκτακτου” σε “ευκαιρία μόνιμης προοπτικής”;

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Agamben G. (2007,[2005]), *Κατάσταση εξαίρεσης*, μετάφραση: Μαρία Οικονομίδου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα
- Agier M. (2011), *Managing the Undesirables: Refugee Camps and Humanitarian Government*, μετάφραση: D.Fernbach, Εκδόσεις Polity, Cambridge
- Cunyu F. (1977), *Refugee Camps and Camp Planning: The State of the Art (Disasters)*, Εκδόσεις Intertext
- Grbac P. (Οκτώβριος 2013), *Civitas, polis, and urbs - Reimagining the refugee camp as the city*, Refugee Studies Centre Oxford Department of International Development, University of Oxford

- Καρύδης Δ. (2006), *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπασωτηρίου
- Λεοντίδου Α. (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 - 1940*, ΕΤΒΑ Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα, Αθήνα
- Lefebvre H. (1996), *Writings on Cities*, μετάφραση: Ε. Kofman, Ε. Lebas, Blackwell Publishers, Oxford
- Puggioni R. (2016), *Rethinking International Protection - The Sovereign, the State, the Refugee, Migration, Diasporas and Citizenship*, Palgrave Macmillan Publishers
- Stein B. (1986), *The Experience of Being a Refugee: Insights from the Refugee Literature*, Michigan State University
- Σταυρίδης Σ. (Σεπτέμβριος 1998), *Οι χώροι της οντοπίας και η ετεροτοπία: Στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό*, Περιοδικό Οντοπία, Τεύχος 31
- UNHCR (2000), *A Handy Guide to UNHCR Emergency Standards and Indicators*, <http://idp-key-resources.org/documents/2000/d04187/000.pdf>, σελ. 8
- Schmitt C. (Φεβρουάριος 2016), *Calais – A Way Out*, <http://tracks.unhcr.org/2016/02/calais-a-way-out/>, τελευταία επίσκεψη: 8/7/2016
- Redden J. (Φεβρουάριος 2012), *Dadaab - World's biggest refugee camp 20 years old*, <http://www.unhcr.org/news/makingdifference/2012/2/4f439dbb9/dadaab-worlds-biggest-refugee-camp-20-years-old.html>, τελευταία επίσκεψη: 8/7/2016
- UNHCR (2007), *Handbook for emergencies*, <https://emergency.unhcr.org/>
- UNHCR (2015), *UNHCR Statistics - The World in numbers*, http://popstats.unhcr.org/en/overview#_ga=1.30871423.1520454097.1467626684, τελευταία επίσκεψη: 20/1/2017
- UNHCR (Ιανουάριος 2017), *Greece Sites Report | 24.1.2017*, <http://data.unhcr.org/mediterranean/documents.php?page=1&view=grid&Country%5B%5D=83>

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ «ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ» ΛΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΡΡΟΗ ΕΓΚΕΦΑΛΩΝ: ΓΕΦΥΡΕΣ ΓΝΩΣΗΣ / ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

Αναστάσης Αυγερινός Κατσίνης¹

Αναζητώντας «εξ αποστάσεως» λύσεις για τη διαρροή εγκεφάλων: Γέφυρες Γνώσης / Συνεργασίας

Η μετανάστευση επιστημόνων αποτελεί ένα φαινόμενο που αγγίζει είτε θετικά είτε αρνητικά σχεδόν όλα τα κράτη ανά την υφήλιο. Μεγαλύτερα θύματα του brain drain είναι οι αναπτυσσόμενες χώρες, όμως παρατηρείται αρνητικός αντίκτυπος και σε αντίστοιχες ανεπτυγμένες, όπως αυτές του ευρωπαϊκού νότου. Το φαινόμενο εξελίσσεται εδώ και δεκαετίες, κατά τη διάρκεια των οποίων έχουν προταθεί διάφορες εναλλακτικές λύσεις αντιμετώπισης που διαχωρίζονται σε δύο ευρύτερες κατηγορίες: Μέτρα για άμεση – φυσική επιστροφή των απόδημων (return option) και μέτρα για συνεργασία εξ αποστάσεως (diaspora option) που προλειαίνουν το έδαφος για τη μελλοντική επιστροφή τους, όταν οι συνθήκες θα είναι ευνοϊκότερες. Αρκετές χώρες έχουν αποπειραθεί να καταπολεμήσουν το φαινόμενο, πλην όμως ελάχιστες το έχουν καταφέρει και μάλιστα σε μικρό σχετικά βαθμό. Η ανάλυση των πολιτικών που έχουν προταθεί στη διεθνή βιβλιογραφία θα μπορούσε να αναδείξει πιθανές στρατηγικές αντιμετώπισης και για την Ελλάδα, η οποία βρίσκεται σε αναπτυξιακό αδιέξοδο λόγω της ύφεσης και της ταυτόχρονης φυγής επιστημόνων.

Η διαρροή εγκεφάλων ως παγκόσμιο φαινόμενο

Ως διαρροή εγκεφάλων ορίζεται η φυγή νέων επιστημόνων από την εγχώρια αγορά εργασίας και η εγκατάστασή τους σε τρίτες – ανεπτυγμένες χώρες (Dalla, Chatzoudes & Karasavoglou 2013). Το brain drain αποτελεί είδος μετανάστευσης, αλλά δε προτάσσει τόσο το ζήτημα της επιβίωσης, όσο της επαγγελματικής φιλοδοξίας (Sofianopoulou & Rouziou 2014). Οι Hunter, Oswald & Charlton (2009) επισημαίνουν ότι πλέον η μετανάστευση είναι πιο εύκολη και οικονομική, λόγω της ευκολίας του ταξιδιού και των μειωμένων πολιτιστικών διαφορών μεταξύ χωρών, συνεπώς οι μετανάστες επιστήμονες δεν είναι μόνο οι κορυφαίοι: Το φαινόμενο αποκτά ευρύτερες διαστάσεις αγγίζοντας σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό ερευνητών και επιστημόνων συγκριτικά με το παρελθόν (Docquier & Marfouk 2005, Docquier et al. 2009), με τις ροές να κατευθύνονται από το παγκόσμιο νότο στο παγκόσμιο βορρά (Carrington & Detragiache 1998, Labrianidis 2014). Οι εκφάνσεις του φαινομένου είναι πολλαπλές: Η βασική διαρροή εγκεφάλων (basic brain drain) αναφέρεται στην μονοσήμαντη εκροή, η αντίστροφη διαρροή εγκεφάλων (reverse brain drain) στον επαναπατρισμό και η κυκλοφορία εγκεφάλων (brain circulation) στη τακτική μετακίνηση μεταξύ των χωρών (Λαμπριανίδης 2011). Το brain waste έγκειται στη συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου σε μια περιοχή

1. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) «Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου», Κατεύθυνση Β' «Ευρωπαϊκές Πολιτικές, Σχεδιασμός και Ανάπτυξη του Χώρου», Ιούλιος 2017. Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Σοφία Σκορδίλη. anastasis.katsinis@gmail.com

η οποία όμως δε μπορεί να το αξιολογήσει.

Οι λόγοι που ερμηνεύουν αυτό το φαινόμενο είναι πολλοί: Σημαντικές διαφορές σε μισθούς, εκπαιδευτικές ευκαιρίες για τα παιδιά, αίσθημα ασφάλειας ως προς την εργασία. Λιγότερο προφανείς, πλην όμως σημαντικές αιτίες είναι η βελτίωση της εκπαιδευτικής επίδοσης στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και οι πολιτικές επιλεκτικής μετανάστευσης που εφαρμόστηκαν από συγκεκριμένες χώρες υποδοχής, ακόμα και η ευρύτερη τάση παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Σχετικά με τους μη οικονομικούς παράγοντες, τα αρνητικά χαρακτηριστικά των χωρών προέλευσης είναι πολυάριθμα: Ακαμψία εργασιακών συστημάτων, αδράνεια θεσμών, περιορισμός πόρων για έρευνα, νεποτισμός, ανεπαρκής αναγνώριση ταλέντου (Λαμπριανίδης 2011). Αρκετοί ερευνητές (Florida 2002, Straubhaar 2000, Lloyd 2001) εκτιμούν ότι τα κριτήρια επιλογής του τόπου εγκατάστασης των νέων και δημιουργικών ατόμων επαφίενται σε θέματα υψηλής ποιότητας ζωής, με τις παγκόσμιες μητροπόλεις να σωρεύουν υψηλά ποσοστά πολύ ειδικευμένων μεταναστών προσφέροντας πληθώρα θέσεων εργασίας, ανταγωνιστικότερες απολαβές και καλύπτοντας τις υπόλοιπες απαιτήσεις τους (Beaverstock 1992, Findlay et al. 1996).

Σχετικά με τις συνέπειες, οι Barro & Sala-I-Martin (1995) τονίζουν ότι το brain drain προκαλεί μείωση των δεικτών ανάπτυξης, ενώ υποσκάπτεται η όποια προοπτική μελλοντικής ανάπτυξης, αφού το φυσικό κεφάλαιο συμπαρασύρεται με το ανθρώπινο (Straubhaar 2000). Το δημόσιο χρήμα που επενδύθηκε στην άνθηση αυτού του απωλεσθέντος ανθρώπινου κεφαλαίου δεν επιστρέφει ως ωφέλεια στη χώρα προέλευσης (Λαμπριανίδης 2011). Οι όποιες θετικές απόρροιας περιορίζονται στην αποστολή εμβλα-

σμάτων, τη δημιουργία επιστημονικών και επαγγελματικών δικτύων, και το δυναμικό επαναπατρισμό έμπειρων στελεχών (Zweig 2006).

To brain drain στην Ελλάδα

Το brain drain απασχολεί την ελληνική πραγματικότητα εδώ και πολλές δεκαετίες. Η πρώτη «εφαρμογή» του έγινε το 1945 όταν 145 Έλληνες υπότροφοι του Γαλλικού Ινστιτούτου ταξίδεψαν στη Γαλλία (Panourgia 2009). Έντονο κύμα διαρροής εγκεφάλων, ιδίως μηχανικών και γιατρών, παρατηρήθηκε ιδιαίτερα τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 (Grubel & Scott 1966, Kouvertaris 1973, Λαμπριανίδης 2011). Το φαινόμενο ατόνησε σχετικά από τη δεκαετία του 1970 για να επανέλθει μετά το 2000 (Theodoropoulos et al. 2014). Από το 2008 η χώρα μαστίζεται από πολυετή οικονομική κρίση και μοιραία έχει δημιουργηθεί ένα κύμα φυγής οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ιδίως προς ανεπτυγμένες χώρες της ΕΕ. Βασικότερο χαρακτηριστικό αυτού του κύματος μετανάστευσης είναι ότι αποτελείται κυρίως από νέους επιστήμονες (Christopoulos et al. 2014). Η εκροή κρίνεται σημαντική με ποσοτικούς αλλά και με ποιοτικούς όρους (Labrianidis & Pratsinakis 2016). Ο Λαμπριανίδης (2011) έκανε μια πρώτη προσπάθεια εκτίμησης του μεγέθους της διαρροής επιστημονικού δυναμικού και υπολόγισε ότι οι Έλληνες πτυχιούχοι που ζουν στο εξωτερικό κυμαίνονται ανάμεσα σε 114 και 139 χιλιάδες. Παρεμφερή νούμερα αναφέρει και ο OECD (2013) ενώ η Eurostat εκτιμά πως τη περίοδο 2010-13, 209.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη χώρα.

Σχετικά με τους παράγοντες που οδηγούν στο ελληνικό brain drain, σημαντικό ρόλο παίζει η διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας που βρίθει παθογενειών, αδυναμιών και έλλειψης

προσανατολισμού – ανταγωνιστικότητας: Ο Καλογήρου (2008) υπογραμμίζει τον «εγκλωβισμό» της (stuck in the middle), αφού δεν ανταγωνίζεται ούτε τις χώρες χαμηλού κόστους, ούτε τις χώρες που εμβαθύνουν στη διαφοροποίηση και τη ποιότητα προϊόντων και υπηρεσιών. Η κρίση επιδείνωσε περαιτέρω τη κατάσταση: πολλοί νέοι δε συμβιβάζονται με μισθούς 400 ευρώ για «δουλειές του ποδαριού» και κατηγοριάζουν φαινόμενα διαφθοράς και νεποτισμού. Επιπρόσθετα, στην Ελλάδα καταγράφονται χαμηλά ποσοστά πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο των απασχολούμενων (OECD 2009), ενώ το εκπαιδευτικό επίπεδο και η ανεργία δε συσχετίζονται αρνητικά μεταξύ τους, κάτι που συμβαίνει σε πολλές χώρες. Επίσης, ο μέχρι πρότινος βασικότερος εργοδότης των πτυχιούχων, το δημόσιο, αδυνατεί να προσλάβει το πλήθος των ατόμων που προσλάμβανε αλλοτινές εποχές. Στον αντίποδα, το επιχείρημα της «υπερεκπαίδευσης» και των δυσανάλογα πολλών πτυχιούχων δεν ισχύει: Η Ελλάδα κατατάσσεται 13η εντός ΕΕ σε αναλογία απόφοιτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Λαμπριανίδης 2011). Εν κατακλείδι, η έλλειψη προοπτικής εντός των συνόρων δε συγκρίνεται με τη πληθώρα ευκαιριών, τους καλύτερους μισθούς και την αναγνώριση των ικανοτήτων στο εξωτερικό. Η ψυχολογία ανασφάλειας δημιουργεί τάσεις φυγής ακόμα και στους καλά αμειβόμενους Έλληνες επιστήμονες (Dalla, Chatzoudes & Karasavoglou 2013). Παρά ταύτα, μεγάλο ποσοστό των μεταναστευσάντων επιθυμεί την επιστροφή του στη πατρίδα υπό την προϋπόθεση ότι οι συνθήκες θα καταστούν κατάλληλες (Labrianidis & Pratsinakis 2016, Marinakou, Giousmpasoglou & Paliktzoglou 2016).

Στρατηγικές καταπολέμησης του Brain Drain ανά το κόσμο

Κατά περιόδους έχουν προταθεί ενδιαφέρουσες ως σύλληψη λύσεις, πλην όμως τελειώς ανεφάρμοστες, όπως αποξήμωση των αναπτυσσόμενων χωρών λόγω της απώλειας των ανθρωπίνου κεφαλαίου τους (Bhagwati 1976), θέσπιση φόρου εξόδου (Desai et al. 2002), καταβολή προστίμων κατά την επιστροφή στη πατρίδα (Wilson 2008), ειδικός φόρος απόδημων (Bhagwati 2004). Τα εμβάσματα να μεν βοηθούν αλλά η συνεισφορά τους είναι δυσανάλογα μικρή (Faini 2003). Από την άλλη πλευρά, η diaspora option φαντάζει σαφώς πιο ρεαλιστική και εφαρμόσιμη αφού βασίζεται στη συνεργασία, δεν απαιτεί επενδυτικά κεφάλαια και μπορεί να αναδείξει μια «win-win» κατάσταση για τις χώρες καταγωγής και προορισμού. Καταλυτικό ρόλο παίζουν τα δίκτυα απόδημων που έχουν ως στόχο την εγκαθίδρυση – ενίσχυση επικοινωνίας και ανταλλαγής τεχνογνωσίας μεταξύ απόδημων και των ομολόγων τους στη χώρα καταγωγής. Η επικοινωνία επιτυγχάνεται μέσω διοργάνωσης εκδηλώσεων και δράσεων κοινωνικού, πολιτιστικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα, θεματικών events και έκδοσης διαφόρων εντύπων (Brown 2002). Σύμφωνα με τους Breschi, Lissoni & Miguelez (2017), brain gain προκύπτει όταν πατέντες εφευρετών που ζουν μακριά από τη χώρα καταγωγής τους αναφέρονται από ομοεθνείς τους οι οποίοι δεν έχουν εγκαταλείψει τη πατρίδα τους. Σε κάθε περίπτωση, το κάθε κράτος που αντιμετωπίζει προβλήματα διαρροής εγκεφάλων, πρέπει να διαμορφώνει πολιτικές αναλόγως των σημαντικότερων τακτικών πλεονεκτημάτων του και να μοντελοποιεί ένα μηχανισμό που θα αναγνωρίζει τα αποθέματα γνώσης, εμπειριών και ικανοτήτων σε κάθε τόπο ή σε κάθε δραστηριότητα. Ανάλογα με τα πορί-

σματα αυτού του μηχανισμού, το κράτος πρέπει να κάνει επιλεκτικές επενδύσεις ώστε να έχει το μέγιστο όφελος με το ελάχιστο τίμημα (Jackson 2005).

Μελετώντας τα παραδείγματα των πιο επιτυχημένων χωρών, διαπιστώνεται ότι στην Ινδία, οι πρώτες προσπάθειες αντιστροφής του brain drain ήταν ανεπιτυχείς λόγω απειρίας και ανεπάρκειας της κρατικής μηχανής, ελλειμματικών υποδομών, άρνησης συνεργασίας με ακαδημαϊκούς φορείς και περιορισμένων επενδυτικών πόρων (Saxenian 2005). Με το πέρασμα των ετών και χάρις στις ριζοσπαστικές πολιτικές τοπικών κυβερνήσεων αναπτύχθηκαν τεχνολογικές πόλεις – πρότυπα που συγκέντρωσαν φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο (Karur 2002), δημιουργήθηκε πληθώρα επαγγελματικών ευκαιριών με την εισροή ΞΑΕ και πολυεθνικών εταιρειών που πριμοδοτήθηκαν με φοροαπαλλαγές, εφαρμόστηκαν πολιτικές ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας των απόδημων, η προνομιακή φορολογία αύξησε τα εμβάσματα, ενώ ο κύκλος σπουδών των τεχνολογικών πανεπιστημίων αναβαθμίστηκε με τους φέρελπις αποφοίτους να ενισχύουν το αναπτυξιακό προφίλ της χώρας (Chacko 2007, Varma & Karur 2013). Το Πακιστάν προσπάθησε να συνδιαμορφώσει πολιτικές με την ιντελιγκένσια της διασποράς, έδωσε οικονομικά κίνητρα για επαναπατρισμό ακαδημαϊκών, αυστηροποίησε το πλαίσιο διαχείρισης υποτροφιών ώστε να αποτραπεί η φυγή των υπότροφων, θέσπισε διμερείς συνεργασίες μέσω R&D επενδύσεων και άνοιξε διαδικτυακούς διαύλους επικοινωνίας με τους απόδημους (Afridi, Baloch & Baloch 2014, Sajjad 2011), ενώ η Μαλαισία επένδυσε στην εκπαίδευση προσελκύνοντας αναγνωρίσιμα ξένα πανεπιστήμια ώστε να δημιουργήσει τη μαγιά για ενδυνάμωση του ανθρωπίνου κεφαλαίου. (The Economist 2011). Η επένδυση σε υποδομές και κτίρια δε διαμορφώνει μια

τυπική πανεπιστημιούπολη αλλά αναδεικνύει ένα κόμβο γνώσης που συναθροίζει ακαδημαϊκά ιδρύματα, επιχειρήσεις έντασης γνώσης και clusters E&A (Sahay 2014).

Η Ταϊβάν αξιοποίησε τα δίκτυα των επιστημόνων μεταναστών σε επίπεδο συνδιαμόρφωσης πολιτικών και ενθάρρυνε εμπορικές συνεργασίες με το εξωτερικό. Η μεταφορά της τεχνογνωσίας επέτρεψε τη μετάβαση από τη στείρα συναρμολόγηση στον σχεδιασμό προϊόντων υψηλής τεχνολογίας εντός ακμαζόντων τεχνολογικών πάρκων που ευνοούν τις συνέργειες. Δόθηκαν οικονομικά και φορολογικά κίνητρα για μετεγκατάσταση επιχειρήσεων και ατομικά κίνητρα (σε διακεκριμένους επιστήμονες μετανάστες (O'Neil 2003, Saxenian 2005). Το παράδειγμα της Ταϊβάν μιμήθηκε η Κίνα: Ενθάρρυνε τους επιστήμονες που ζούσαν στο εξωτερικό να γυρίσουν στη πατρίδα για μικρά χρονικά διαστήματα ώστε να μεταφέρουν τη τεχνογνωσία τους και να δουν τις αλλαγές στη χώρα ώστε να πειστούν να συνεισφέρουν στη προσπάθεια ανάπτυξης. Παράλληλα θεσπίστηκαν ειδικά χρηματικά έπαθλα για διακεκριμένους νέους ερευνητές (Zweig et al. 2008). Εφαρμόστηκε το double base model που επιτρέπει τη ταυτόχρονη παρουσία ενός ερευνητή και στο εξωτερικό αλλά και στη Κίνα, το πλαίσιο προσέλκυσης ΞΑΕ έγινε ελαστικότερο, ενώ παρέχονται υψηλότερες απολαβές σε αναγνωρισμένους Κινέζους ακαδημαϊκούς των κορυφαίων δυτικών πανεπιστημίων ώστε να επιστρέψουν στη πατρίδα (Saxenian 2009, Spotts 2009). Τέλος, το Ισραήλ προσπαθεί να προσελκύσει απόδημους μέσα από προγράμματα σταθμισμένα στις ανάγκες κάθε εποχής. Υπήρξαν δράσεις ενίσχυσης της πολιτιστικής ταυτότητας των αποδήμων ώστε να διατηρήσουν άρρηκτες σχέσεις με τη πατρίδα τους, δόθηκαν οικονομικά κίνητρα και δημιουργήθη-

καν ευκαιρίες καριέρας σε κλάδους υψηλής τεχνολογίας (Cohen 2013). Όλες οι προαναφερθείσες πολιτικές συνοψίζονται στο Πίνακα 1.

Ελληνικές Πρωτοβουλίες

Όλες οι προτεινόμενες λύσεις άμεσης επιστροφής επιστημόνων στην Ελλάδα περιστρέφονται γύρω από διαρθρωτικά ζητήματα της ελληνικής οικονομίας: Δημόσια έσοδα και καταπολέμηση φοροαπαλλαγής (Christopoulos et al. 2014) και νέο μοντέλο ανάπτυξης (Labrianidis 2014) απαιτούν χρόνο, συνεπώς η diaspora option φαντάζει ως η μοναδική άμεσα εφαρμόσιμη λύση. Οι διάφορες ιδιωτικές πρωτοβουλίες (www.newdiaspora.com, www.reloadgreece.com), έχουν εκ φύσεως περιορισμένη δυναμική, αφού στερούνται μέσων, χρηματοδότησης και κύρους. Μέχρι πρότινος, η πολιτεία δεν είχε «κεντρική» πολιτική στόχευση αλλά είχε οργανώσει διάφορες μικρής κλίμακας πολιτικές ώστε οι νέοι επιστήμονες να παραμείνουν εντός Ελλάδας. Οι δράσεις αυτές αναλύονται στο Πίνακα 2.

Η πρώτη οργανωμένη κρατική προσπάθεια ανήκει στο Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης. Μέσω των «Γεφυρών Γνώσης / Συνεργασίας» το κράτος αναγνωρίζει τη σημασία του ανθρωπίνου κεφαλαίου και διαμορφώνει μια πλατφόρμα διευκόλυνσης και ωρίμανσης συνεργασιών μεταξύ απόδημων και όσων έχουν μείνει στην Ελλάδα. Απώτερος στόχος είναι η μεταφορά ιδεών, γνώσεων και συνεργατικού πνεύματος αλλά και η υλοποίηση συνεργασιών των απόδημων επιστημόνων με ελληνικά πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα και ιδιωτικές επιχειρήσεις, ακόμα και η ίδρυση δικών τους επιχειρήσεων (Λαμπριανίδης 2016). Κορωνίδα του εγχειρήματος αποτελεί ένας ιστότοπος (www.knowledgebridges.gr) όπου αναπτύσσεται

Πίνακας 1. Σύνοψη πολιτικών για καταπολέμηση brain drain

ΧΩΡΑ	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΙΝΗΤΡΑ	ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ	ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ	ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΡΙΤΟΒ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ - WEBSITE	DUAL APPOINTMENTS	ΕΠΑΝΑΠΤΥΞΙΜΟΣ ΑΚΑΔΗΜ. / ΣΤΕΛΕΧΩΝ	ΣΥΝΕΡΓΙΑΤΙΚΑ PROJECTS	ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΜΕ ΦΟΡΕΙΣ / ΤΡΑΠΕΖΕΣ	ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΧΩΡΑΣ
ΙΝΔΙΑ	✓	✓	✓	✓	✓						Φιλελευθεροποίηση οικονομίας Διευκόλυνση σε εμβάσματα, βίζα, FDI, απόκτηση γης
ΠΑΚΙΣΤΑΝ		✓			✓	✓		✓			Αυστηροποίηση πλαισίου υποτροφιών Internships
ΜΑΛΑΙΣΙΑ					✓						Educity (εκπαιδευτικό campus)
ΤΑΪΒΑΝ	✓									✓	Επιδοτήσεις κατοικίας, φοροαπαλλαγές, συνέδρια, FDI Εγκαρτος σχεδιασμός (Hsinchu)
ΚΙΝΑ	✓			✓			✓	✓	✓		Αλλαγή πολιτικής - λογική αμοιβαίου κέρδους, φοροαπαλλαγές, επιδοτήσεις, υποτροφίες, βραβεία
ΙΣΡΑΗΛ	✓	✓						✓			Ευμετάβλητες πολιτικές, φοροαπαλλαγές, επιδοτήσεις (στο παρελθόν), στόχευση σε συγκεκριμένους κλάδους

Πηγή: ίδια επεξεργασία

Πίνακας 2. Ενισχύσεις για νέους ερευνητές & επιστήμονες

Όνομα δράσης	Τομέας δράσης	Π/Υ (ευρώ)	Δικαιούχοι
Υποτροφίες αλληλεγγύης (προπτυχιακοί & μεταπτυχιακοί φοιτητές)	Ανώτατη εκπαίδευση	50.544.000	2700 ανά έτος (βάθος τετραετίας)
Διαδικτική εμπειρία για κατόχους διδακτορικού	Ανώτατη εκπαίδευση	42.000.000	1861 ανά έτος (βάθος τετραετίας)
Υλοποίηση διδακτορικής έρευνας στην Ελλάδα	Ανώτατη εκπαίδευση	16.500.000	211 ανα κύκλο διετούς διάρκειας (3 κύκλοι)
Ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών	Ανώτατη εκπαίδευση	22.630.000	289 ανα κύκλο διετούς διάρκειας (3 κύκλοι)
Υποστήριξη νέων ερευνητών για υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων	Ανώτατη εκπαίδευση	30.000.000	550 projects 4-5 ερευνητών
Πρακτική άσκηση φοιτητών	Ανώτατη εκπαίδευση	84.000.000	7000 ανά έτος
Ενίσχυση πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Επιχειρηματικότητα επιστημόνων	50.000.000	2500 (3 κύκλοι)
Ερευνώ - Δημιουργώ - Καινοτομώ	Καινοτομία	280.000.000	1775 επιχειρήσεις
Λοιπές δράσεις καινοτομίας (διμερείς συνεργ., υδατοκαλλ., βιομ. υλικά)	Καινοτομία	56.000.000	140 projects

Πηγές: www.espa.gr, www.iky.gr, www.gsrt.gr, ίδια επεξεργασία

βάση δεδομένων με όλους τους δυνητικά συνεργαζόμενους επιστήμονες μετανάστες, φόρουμ για διάλογο μεταξύ μελών, ενώ περιλαμβάνονται περιγραφές δράσεων για κάποιον που ενδιαφέρεται να επενδύσει ή να επιστρέψει στην Ελλάδα, ερωτηματολόγια, συνεντεύξεις κ.λπ.

Ως επόμενο βήμα, η Ελλάδα πρέπει να βρει ένα τομέα «παγκόσμιας ει-

δίκευσης» που να αποτελεί αναπτυξιακή ατμομηχανή. Η δημιουργία αγγλόφωνων τμημάτων στη θεματική ενότητα του τουρισμού θα προσέλκυε αλλοδαπούς φοιτητές και η χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων περιβαλλοντικού χαρακτήρα θα έφερνε με τη σειρά της νέες θέσεις εργασίας, start-ups και ευρεσιτεχνίες, δίνο-

ντας το έναυσμα της ανάπτυξης σε ένα κλάδο παγκόσμιου ενδιαφέροντος.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Bhagwati, J.N. (2004). *In Defense of Globalization*. Oxford University Press, New York.
- Cohen, N. (2013). *From nation to profession: Israeli state strategy toward highly-skilled return migration, 1949–2012*. *Journal of Historical Geography*, 42, pp: 1-11
- Docquier, F., Lowell, B.L. & Marfouk, A. (2009). *A gendered assessment of highly skilled emigration*. *Population and Development Review*, 35 (2) (2009), pp: 297–322
- Findlay, A.M., Li, F.L.N., Jowett A.J. & Skeldon, R. (1996). *Skilled international migration and the global cities*. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21, pp: 49-61
- Florida, R. (2002). *The Economic Geography of Talent*. *Annals of the Association of Economic Geographers*, 92(4), pp: 743-755
- Hunter, R.S., Oswald, A.J. & Charlton, B.G. (2009). *The elite brain drain*. *The Economic Journal*, 119, pp: 231-251
- Saxenian, A. (2009). *From Brain Drain to Brain Circulation: Rethinking the Global Knowledge Economy*. Council of Graduate Schools Annual Meeting. Found online at: http://gradsense.org/ckfinder/userfiles/files/am09_Saxenian.pdf
- Varma, R. & Kapur D. (2013). *Comparative Analysis of Brain Drain, Brain Circulation and Brain Retain: A Case Study of Indian Institutes of Technology*. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2013, 15(4), pp: 315-330
- Zweig, D., Fung, C. & Han D. (2008). *Redefining the Brain Drain: China's Diaspora Option*. *Science Technology & Society*, 13(1), pp: 1-33
- Λαμπριανίδης, Λ. (2011). *Επενδύοντας στη φωνή*. Αθήνα: Κριτική